

Олена ГОНЧАРЕНКО,
orcid.org/0000-0002-5866-6839,
кандидат педагогічних наук,
старший викладач кафедри соціальної роботи
і менеджменту соціокультурної діяльності
Сумського державного педагогічного університету
імені А. С. Макаренка
(Суми, Україна) golowko.elena@gmail.com

ГЕНДЕРНИЙ АНАЛІЗ ПРОЦЕСУ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ХЛОПЧИКІВ: ЗАКОНОМІРНОСТІ, СУПЕРЕЧНОСТІ, ТРУДНОЩІ, ОБМЕЖЕННЯ

У статті аналізується негативний вплив стереотипних моделей традиційних чоловічих ролей на гендерний розвиток хлопчиків. Констатовано, що наявні норми, моделі поведінки, установки щодо культурних уявлень про призначення чоловіка в суспільстві призводять до труднощів у процесі соціалізації хлопчиків. Проблема невідповідності суспільним нормам, які висуваються до гендерних ролей, створює численні суперечності між традиційними чоловічими гендерними ролями і справжніми особистісними психологічними характеристиками хлопців.

Ключові слова: гендерна соціалізація, гендерні стереотипи, чоловіча традиційна роль, агенти гендерної соціалізації, маскуліність.

Olena HONCHARENKO,
orcid.org/0000-0002-5866-6839
Candidate of Pedagogical Sciences, Senior Lecturer,
Department of social work and management of sociology-cultural activities
Sumy State Pedagogical A. S. Makarenko University
(Sumy, Ukraine) golowko.elena@gmail.com

GENDER ANALYSIS OF THE PROCESS OF SOCIALIZATION OF BOYS: REGULARITIES, CONTRADICTIONS, DIFFICULTY, LIMITATIONS

The process of assimilating gender roles takes place within the framework of an important process – gender socialization. In scientific literature, it is interpreted as the process of assimilating the personality of norms, rules, models of behavior, social attitudes in accordance with the notions of the role, status and purpose of man and woman in society. In the process of gender socialization, boys learn male patterns of behavior, assimilate sexually typed values and norms.

Gender development of boys has its own specificity – patterns, contradictions and, even, the difficulties and limitations that impose on them traditional gender roles. The features of gender socialization of boy in childhood influence on life of adult man, behavior in various vital situations.

An important role in the process of gender development of boys is played by agents of socialization. Parents establish higher standards for their sons, they need to be restrained and balanced, attach greater importance to achievement.

Boys' toys, which are related to construction (various designers, cubes), different activity (sports equipment, weapons), transport and superheroes, have a significant influence on the gender socialization of future men. Such toys induce inventiveness, transformation of the surrounding world, help develop the skills necessary for the realization of spatial and mathematical abilities, and encourage independent, competitive and leadership behavior. Initiative, improvisation, ability to cope with an unforeseen situation are rewarded, cooperation and rivalry are encouraged in boys' games.

For adolescent boys, a group of peers is a source of male role models and a sphere of implementation of masculine qualities. There is an assimilation of an exaggerated, rough idea of courage. To inadequate variants of affirmation of a masculine identity can include the demonstration of masculinity in the context of asocial behavior (drunkenness, fights, participation in criminal groups).

The norms, rules of conduct, provisions regarding cultural representations about the role, position and appointment of a man in a society lead to contradictions and difficulties in the process of gender socialization of boys. Parents and educators who encourage the development of guys' values of success, in reality require them the same obedience and diligence, as well as from girls. Due to the prevalence of the phenomenon of "lack of father", male identity in boys is formed as the result of identifying oneself with an idealized status position "what should be a man". The discrepancy with the social norms that are put forward for gender roles, and the corresponding values creates numerous contradictions between the male gender roles and the true personal psychological characteristics of the boys.

Key words: gender socialization, gender stereotypes, male traditional role, agents of gender socialization, masculinity.

Постановка проблеми. Незважаючи на те, що останнім часом проблема гендерної соціалізації підростаючого покоління перебуває на стадії активного вивчення, на практиці цей процес відбувається як з опорою на наявні в суспільстві статево-рольові стереотипи, які діти засвоюють із дитинства, так і на суб'єктивний вибір особистості. Особливий інтерес у цьому контексті становить дослідження закономірностей, суперечностей і труднощів гендерного розвитку хлопчиків, які в дорослому житті стають причиною багатьох гендерних дисгармоній, впливаючи не лише на їх особистісну та соціальну самореалізацію, а й на психологічне здоров'я (внутрішні гендерно-рольові конфлікти, стреси, неврози тощо).

Аналіз розробленості проблеми соціалізації хлопчиків свідчить, що методологічні проблеми гендерної соціалізації досліджували Т. Арканцева, С. Бем, Т. Бендас, Т. Говорун, П. Горностай, Т. Дороніна, О. Кікінежді, І. Клецина, В. Кравець, В. Москаленко, М. Скорик, Л. Штилева та ін. Окремі аспекти гендерної соціалізації хлопців і чоловіків висвітлювали Ш. Берн, В. Гончаров, Ю. Гусева, І. Захарова, Є. Ільїн, І. Кон, С. Оксамитна, Н. Радіна, Л. Семенова, М. Ткалич, А. Чекаліна, Т. Юферева та ін.

Мета статті – висвітлити особливості гендерної соціалізації хлопчиків, піддавши аналізу труднощі, які виникають у процесі засвоєння ними традиційних чоловічих гендерних ролей.

Виклад основного матеріалу. Процес розвитку гендерних ролей як соціально зумовлених моделей статевої поведінки відбувається в контексті досить важливого для життя особистості процесу, що називається гендерною соціалізацією. У науковій літературі його трактують як процес засвоєння особистістю норм, правил, моделей поведінки, соціальних установок відповідно до уявлень про роль, статус і призначення чоловіка й жінки в суспільстві (Гусева, 2009: 108). У процесі гендерної соціалізації хлопчики навчаються чоловічим зразкам поведінки, засвоюють статево типізовані цінності і норми. Гендерний розвиток хлопчиків має свою специфіку – закономірності, суперечності і навіть труднощі й обмеження, які накладають на них традиційні гендерні ролі. Від особливостей гендерної соціалізації хлопчика в дитинстві залежить характер життєвого сценарію дорослого чоловіка, його стиль життя та стратегії поведінки в різноманітних життєвих ситуаціях.

Більше того, науковці, які пильніше придивилися до гендерних особливостей чоловічої ролі, доводять, що певні соціальні проблеми (насил-

ство над жінками, високий рівень суїцидальності й алкоголізму серед чоловічого населення) деякою мірою беруть свій початок саме з традиційних уявлень про мужність. Сьогодні стереотипні уявлення про чоловічі гендерні ролі критикуються багатьма авторами (Ш. Берн, Є. Ільїн та ін.), котрі вважають, що вони не тільки спотворюють реальну картину щодо соціальних ролей сучасних чоловіків, але й обмежують і стримують розвиток хлопчиків.

Через широке поширення патріархальних ідей про більшу соціальну цінність чоловіків хлопчик відчуває сильніший соціальний тиск, ніж дівчинка. Вважається, що «справжній» чоловік повинен бути стриманим, врівноваженим і неупередженим у взаєминах з іншими людьми (на відміну від жінок, для яких емоційність згідно з гендерними стереотипами є нормативною). Тому для хлопчиків поплакати – значить порушити т. зв. норму мужності. З цієї причини у них може розвиватися феміфобія – страх перед виявленням у себе жіночності (Ільїн, 2007: 61).

Важливу роль у процесі гендерної соціалізації хлопчиків відіграють сімейне виховання та поведінка батьків. Гендерні установки останніх, їх стиль життя й особливості взаємин впливають на гендерний розвиток синів. Згідно з результатами численних досліджень вже з першого року життя хлопчики опиняються в більш вигідному становищі порівняно з дівчатками: під час годування матері виявляються до них більш чутливими й уважними; як матері, так і татусі ймовірніше відреагують на голосові сигнали синів; батьки більше фізично стимулюють хлопчиків і надають їм більше свободи для дослідження світу порівняно з дівчатками, активність яких уважніше контролюється. Проте сини отримують від батьків не тільки більше позитивних реакцій у відповідь, а й більше негативних, у т. ч. й тілесних покарань (Ткалич, 2011: 157). Змалку хлопчики чують від батьків слова, які формують їх особистісні психологічні характеристики, пов'язані зі статевою належністю: «Це не гарно, це не личить хлопчикові», «На плач, адже хлопчики не плачуть!» та ін. До того ж, з першими проявами усвідомлення себе представниками чоловічої статі хлопчики пов'язують це з цілою низкою ознак: з одягом, правилами поведінки, проявами почуттів чи, навпаки, заборонами на них (Горностай, 2004: 142).

На гендерну соціалізацію хлопчиків неабиякий вплив мають хлопчачі іграшки, які кардинально відрізняються від дівчачих. Порівняно з останніми (підготовка до материнства і домаш-

нього господарювання), іграшки для хлопчиків пов'язані з будівництвом (різні конструктори, кубики), активною діяльністю (спортивний інвентар, зброя), транспортом і супергероями. Такі іграшки спонукають до винахідництва, перетворення навколишнього світу, розвивають навички, необхідні для реалізації просторових і математичних здібностей, заохочують незалежну, змагальну і лідерську поведінку. І проблема полягає не тільки в тому, що в процесі гри хлопчики засвоюють традиційні чоловічі гендерні ролі. Справа в тому, що уподобання щодо іграшок не є природним, а створюється дорослими, передовсім батьками. Хлопчики, як і дівчатка, частіше отримують у подарунок гендерно традиційні іграшки, а ті, які їх цікавлять, їм дарують рідко. За даними дослідників, батьки зазвичай схвально реагують, коли їхні діти, особливо хлопчики, граються іграшками, що відповідають статі (Берн, 2008: 65).

Дитина, котра не грається статеві відповідними іграшками, неминуче зіткнеться з труднощами, зокрема з проблемами у спілкуванні з однолітками. Хлопчик із лялькою чи дівчинка з вантажівкою викликають глузування; з хлопчика сміятимуться більше, ніж із дівчинки. Засвоївши характерні для їх гендерних ролей правила, діти часто суворо карають ровесників, які їх порушують. Тому, щоб уникнути глузування, хлопчики вчаться приховувати свій інтерес до дівчачих іграшок – шляхом заперечення й опозиційного дискурсу. Або бажання хлопчика погратися з лялькою (наприклад, із Барбі) за допомогою сублімації переходить у гру з відповідними чоловічими персонажами – супергероями (Месснер, 2006: 161).

Помічено, що ігрова діяльність з однолітками продовжує закріплювати у хлопчиків сформовані батьками вимоги щодо відповідності традиційним гендерним очікуванням. Так, у хлопчачих іграх (на відміну від чітко структурованої та регламентованої ігрової діяльності дівчаток із невеликою кількістю учасників) винагороджується ініціатива, імпровізація, вміння впоратися з непередбаченою ситуацією; у грі беруть участь команди однолітків і заохочуються як співробітництво, так і суперництво (Ткалич, 2011: 167).

Найбільш поширеними у світі гри та фантазіях сучасних хлопчиків є «войовничі наративи», які вважають насильство справедливим і виправданим у ситуації боротьби між добром і злом. За спостереженнями дослідників, хлопчики порівнюють свої історії з тим, що вони бачать на телеекрані. Поп-культура (фільми, відео, комп'ютерні ігри, телебачення, комікси) забезпечує дітей безліччю «гарних» і «поганих» хлопців. Історії з

вестернів, супергерої (Супермен, Спайдермен та ін.), Ніндзя-черепашки, зоряні війни – усе це є для них своєрідною сировиною для створення власних войовничих наративів. Зрештою, хлопчики, які мовчки погоджуються та сублімують войовничу гру у фантазію або спорт, більш успішні в конструюванні т. зв. «маскулінності, організованої навколо раціональності та відповідальності. Це тісно пов'язано з вищими рівнями освітньої системи та превалювання чоловіків у галузі інтелектуальної праці» (Месснер, 2006: 162). Отже, закріплюючись у грі, гендер хлопців проявляється в навчальній та комунікативній діяльності.

Проте гендер дитини може відрізнятись від гендерних ознак однолітків або не відповідати гендерним очікуванням. Наприклад, хлопчик із задоволенням може займатися в гуртку м'якої іграшки, а дівчинка – грати у футбол. У таких випадках дорослим варто пам'ятати, що примусове нав'язування певних гендерних ознак і неадекватні гендерні очікування призводять до особистісних проблем дитини. Так, хлопчик може соромитися власних захоплень через глузування з боку ровесників і уникати спілкування з ними. Особистісні проблеми відбиваються на навчанні, виконанні правил шкільної дисципліни, сприйнятті педагогічного впливу, спілкуванні з близькими людьми тощо.

Отже, соціальне оточення загалом і батьки зокрема змалку вимагають від хлопчиків відповідності традиційній чоловічій гендерній ролі. У процесі гендерної соціалізації дітей чоловічої статі виникає низка суперечностей, які призводять до труднощів у процесі формування гендерної ідентичності майбутніх чоловіків. Передовсім це спостерігається у випадках, коли дорослі не показують хлопчикам, як правильно поводитися. Наприклад, батьки часто сварять сина, якщо він плаче, але не пояснюють, чому і як потрібно змінити свою поведінку. У поєднанні з недоліком гендерно-рольових моделей такої нормативний тиск призводить до того, що хлопчик вимушений вибудувати свою гендерну ідентичність переважно на негативному підґрунті – не бути схожим на дівчаток, не брати участь у жіночих видах діяльності та ін.

А. Чекаліна відзначає, що до власне маскулінних проявів, які є доступними для хлопчиків, належать агресивність, самостійність, рухова активність тощо. Проте дорослі зазвичай негативно ставляться до таких поведінкових проявів хлопчаків. Тому стимуляція з боку дорослих знову є переважно негативною – не заохочення типово «чоловічих» проявів, а покарання за них. Отже,

заохочуючи і розвиваючи у хлопчиків цінності досягнення успіху, батьки і педагоги в реальності вимагають від них такої ж слухняності і старанності, конформності в поведінці, як і від дівчаток.

Також помічено, що батьки майже не доручають синам традиційно чоловічих обов'язків або занять по домогосподарству. Хлопчики мало займаються спортом, рідко відвідують гуртки за інтересами, рідко можуть знайти для себе цікаві заняття, тому мають мало можливостей для розвитку традиційно чоловічих рис. Таким чином, чоловіча ідентичність формується як результат ототожнення себе з деякою ідеалізованою статусною позицією, а саме – «яким повинен бути чоловік» (Чекаліна, 2006: 97).

Ще однією суперечністю гендерного розвитку хлопчика є участь батька у процесі формування його гендерної ідентичності як зразка гендерно відповідної поведінки і джерела інформації про чоловічі гендерні ролі. У цьому контексті хлопчики перебувають у менш сприятливій ситуації, ніж дівчатка. Адже матір зазвичай проводить із маленьким сином набагато більше часу. А татуся хлопчик бачить рідше і не в таких значущих ситуаціях, тому в його очах він є менш привабливим об'єктом. Все це пояснює той факт, що первинною для хлопчика є ідентифікація з матір'ю. Надалі хлопчикові належить вирішити досить складну задачу: змінити первинну жіночу ідентифікацію на чоловічу, спираючись на культурні стандарти маскуліності та зразки поведінки значимих чоловіків. Однак вирішення цієї задачі ускладнюється тим, що практично всі, з ким близько спілкується хлопчик (вихователі дитсадка, лікарі, вчителі початкової школи), – жінки. Зазначене вказує на те, що гендерна соціалізація хлопчиків відбувається на тлі специфічних суперечностей, які призводять до труднощів.

Розпочате батьками формування гендерно диференційованої поведінки хлопчиків, що відповідає нормативним уявленням про маскуліне, продовжується в школі. За спостереженням дослідників, учителі приділяють більше уваги хлопцям, очікуючи від них вищих результатів там, де потрібне абстрактне мислення, схвальніше оцінюють їхню роботу. Їх спонукають до різних видів активності, наполягають на пошуку ними правильної або раціональнішої відповіді. Такими настановами хлопців орієнтують на досягнення, подолання труднощів, вищий рівень домагань.

У підлітковому віці самостійною і значущою сферою життя хлопців стає спілкування з хлопцями-ровесниками. Так підліток реалізує потребу в набутті індивідуальності, визнанні у своєму ото-

ченні, намаганні стати схожим на дорослого. Для хлопців підліткового віку група однолітків виступає джерелом чоловічих рольових моделей і сферою реалізації маскуліних якостей. Спілкуючись із ровесниками, вони починають покладатися на таких же хлопців, як вони самі. Відбувається засвоєння перебільшеного, грубого уявлення про мужність. Пізніше таке подання частіше змінюється. Серед неадекватних варіантів затвердження чоловічої ідентичності можна виділити або відмову від всіх форм зцілення, що не вписуються в однозначну модель маскуліності (бути зразковим, добре вчитися, допомагати батькам), або демонстрацію маскуліності в контексті асоціальної поведінки (пияцтві, бійках, участі в кримінальних угрупованнях). Жорстокість вимог до маскуліності зростає паралельно із соціальними бар'єрами на шляхах маскулінізації, створюючи потужний емоційно-когнітивний дисонанс, що сприяє або статево-рольовій розгубленості, або перебільшено маскуліним рольовим орієнтаціям (Бендас, 2006: 137). Отже, середовище однолітків продовжує закріплювати у хлопців сформовані батьками вимоги щодо відповідності традиційним гендерним очікуванням.

У контексті зазначеного є підстави стверджувати, що хлопці у підлітковому віці починають відтворювати моделі поведінки дорослих чоловіків, повторюючи їх складності і проблеми. Адже норми чоловічої традиційної гендерної ролі є більш консервативними та жорстокими, ніж жіночої. За твердженням дослідників, у суспільній свідомості існує певна ідеологія мужності – віра в те, яким має бути чоловік і що він повинен робити. Зокрема, Ш. Берн, спираючись на дослідження Томпсона і Плека, відзначає, що структура цих рольових норм складається з трьох факторів: норма успішності / статусу має в своїй основі стереотипне розуміння соціальної цінності чоловіка, що визначається передовсім розміром його заробітку та професійною успішністю; норми твердості (фізичної, розумової та емоційної) засновані на стереотипі мужності, згідно з яким чоловік повинен володіти фізичною силою, високою біологічною активністю, повинен багато знати і бути компетентним, а також вміти вирішувати свої емоційні проблеми без сторонньої допомоги і, більше того, приховувати свої почуття; норма антижіночності приписує чоловікам уникати специфічних жіночих видів діяльності і моделей поведінки (Берн, 2008: 164).

Відповідно, в межах традиційних уявлень головне для чоловіка – це професійні досягнення, соціальне визнання й успіх. Відповідність цим

нормам можлива за наявності високого рівня домагань, схильності до змагальності, суперництва, рішучості, стійкості до стресів та ін. Слабкість, сумніви у собі, прагнення до компромісів зазвичай не вважаються характерними рисами чоловічої поведінки. Чоловіки, які не прагнуть до професійних висот, не впевнені в собі, відчувають сильний тиск із боку суспільної думки. Страх невідповідності і провалу є зворотною стороною пресу, який тисне на чоловіка в його досягненнях. Так само дорого коштує чоловікам і синдром конкуренції, що змушує їх розглядати всіх інших чоловіків як суперників. І хоча чоловіки зазвичай плекають ідею чоловічої солідарності, чоловіча дружба не обов'язково призводить до довірливих взаємин. Іншим чинником, який стримує розвиток особистих відносин, є побоювання потрапити у вразливе і залежне становище.

Наявність ідеології мужності важко заперечувати, проте, на думку дослідника І. Кона, нині спостерігається така собі «криза маскуліності», причиною якої є зміна соціальних умов і відносин. Внаслідок цієї кризи відбуваються зміни в різноманітних сферах життєдіяльності: руйнується традиційна система гендерного розподілу праці, гендерних відносин, влади тощо. Нині зміни торкнулися, зокрема, і шлюбно-сімейних стосунків, де справедливий розподіл сімейних обов'язків між чоловіком і жінкою стає запорукою сімейного благополуччя. Зміни в структурі гендерних ролей позначилися і на соціокультурних стереотипах маскуліності. Ідеальний тип справжнього чоловіка, що завжди був умовним, нині остаточно втратив свою монолітність, а деякі його компоненти, які раніше вважалися позитивними, стали проблематичними, дисфункціональними, дореч-

ними лише в окремих суворо обмежених умовах (Кон, 2001: 210).

Зазначене доводить, що процес гендерної соціалізації хлопчиків на сучасному етапі відбувається в ситуації набагато більшої, ніж раніше, соціальної варіативності і невизначеності різноманіття видів діяльності, соціальних ролей і т. п. Подібна різноманітність і динамічність суспільного життя дедалі частіше вступають у протиріччя з тими традиційними (патріархальними за своїм змістом) вимогами і приписами, які за звичкою продовжують диктуватися дітям чоловічої статі. Іншими словами, наявні гендерні норми і стереотипи вже мало відповідають реальній дійсності. Тому закономерно постає питання про доцільність поширених у виховній практиці диференційованих за статтю підходів до виховання хлопчиків і дівчаток, розвитку в них різних (не індивідуальних, а статево специфічних) інтересів і здібностей, орієнтації їх на різні цінності та життєві задачі.

Висновки. Таким чином, гендерна соціалізація хлопчиків є складним і доволі специфічним процесом, який підлягає багатьом закономірностям. На його шляху виникає багато суперечностей, проблем, дисгармоній. Знання цих закономірностей батьками хлопчиків, педагогами має допомогти уникненню цих проблем і суперечностей гендерного розвитку майбутніх чоловіків. Тільки звільнення від гендерних стереотипів у процесі соціалізації дозволить дорослим повноцінно розвивати хлопчиків у тих напрямках, які відповідають їх можливостям і прагненням. Це шлях не лише до гармонійності розвитку гендерної сфери, а й до гармонійності особистості хлопчиків, до гармонійності їх стосунків з особами протилежної статі та з соціальним світом загалом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бендас Т. В. Гендерная психология : учебное пособие. Санкт-Петербург : Питер, 2006. 431 с.
2. Берн Ш. Гендерная психология. Законы мужского и женского поведения. Санкт-Петербург : Прайм-Еврознак, 2008. 318 с.
3. Горноста́й П. П. Гендерна соціалізація та становлення гендерної ідентичності. *Основи теорії гендеру*: навчальний посібник / за ред. М. М. Скорика. Київ : «К.І.С.», 2004. С. 132–156.
4. Гусева Ю. Е. Гендерная социализация. *Гендерная психология* : практикум / под. ред. И. С. Клециной. Санкт-Петербург : Питер, 2009. С. 108–111.
5. Ильин Е. П. Дифференциальная психофизиология мужчины и женщины. Санкт-Петербург : Питер, 2007. 544 с.
6. Кон И. С. Меняющиеся мужчины в меняющемся мире. *Гендерный калейдоскоп* : курс лекций / под общ. ред. М. М. Малышевой. Москва : Академия, 2001. С. 189–242.
7. Месснер М. «Дівчата-Барбі» проти «Морських чудовиськ»: діти створюють гендер. *Гендерна педагогіка* : хрестоматія / за ред. В. Гайдено. Суми : ВТД «Університетська книга», 2006. С. 153–165.
8. Ткалич М. Г. Гендерна психологія : навчальний посібник. Київ : Академвидав, 2011. 248 с.
9. Чекалина А. А. Гендерная психология : учебное пособие. Москва : «Ось-89», 2006. 240 с.

REFERENCES

1. Bendas T. V. Gendernaya psihologiya [Gender psychology] : uchebnoe posobie. Sankt-Peterburg : Piter, 2006. 431 s. [in Russian]
2. Bern Sh. Gendernaya psihologiya. Zakonyi muzhskogo i zhenskogo povedeniya [Gender psychology. Laws of male and female behavior]. Sankt-Peterburg : Praym-Evroznak, 2008. 318 s. [in Russian]
3. Gornostay P. P. Genderna sotsializatsiya ta stanovlennya gendernoyi identichnosti [Gender socialization and the development of gender identity]. *Osnovi teorii genderu* : navchalniy posibnik / za red. M. M. Skorika. Kiyiv : "K.I.S.", 2004. S. 132–156. [in Ukrainian]
4. Guseva Yu. E. Gendernaya sotsializatsiya [Gender socialization]. *Gendernaya psihologiya* : praktikum / pod. red. I. S. Kleitsinoy. Sankt-Peterburg : Piter, 2009. S. 108–111. [in Russian]
5. Ilin E. P. Differentsialnaya psihofiziologiya muzhchiny i zhenschiny [Differential psychophysiology of men and women]. Sankt-Peterburg : Piter, 2007. 544 s. [in Russian]
6. Kon I. S. Menyayuschiesya muzhchiny v menyayuschemsya mire [Changing men in a changing world]. *Gendernyy kaleydoskop* : kurs lektsiy / pod obsch. red. M. M. Malyishevoy. Moskva : Akademiya, 2001. S. 189–242. [in Russian]
7. Messner M. "Divchata-Barbi" proti "Morskih chudovisk": diti stvoryuyut gender [Barbie Girls vs. Marine Monsters: Children create gender]. *Genderna pedagogika* : hrestomatiya / za red. V. Gaydenko. Sumi : VTD "Universitetska kniga", 2006. S. 153–165. [in Ukrainian]
8. Tkalich M. G. Genderna psihologiya : navchalniy posibnik [Gender psychology]. Kiyiv : Akademvidav, 2011. 248 s. [in Ukrainian]
9. Chekalina A. A. Gendernaya psihologiya : uchebnoe posobie [Gender psychology]. Moskva : "Os-89", 2006. 240 s. [in Russian]